

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІОСОФСЬКОЇ ДУМКИ Г. СКОВОРОДИ

Святослав РАЧУК,

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
 Чернівці (Україна); svyatoslav.rachuk2013@gmail.com

THE FEATURES OF HISTORIOSOPHICAL THOUGHT IN THE WORKS OF H. SKOVORODA

Svyatoslav RACHUK,

Chernivtsi National University
 Named after Yuriy Fedkovych, Chernivtsi (Ukraine)
 RESEARCHER ID ABF-4281-2020
 OORCIDID 0000-0003-2486-0366

Rachuk Svyatoslav. The features of historiosophical thought in the works of H. Skovoroda. Objective. The object of the research is the historical knowledge in the context of the works of Hryhoriy Skovoroda and the definition of their features. **Purpose.** It consists of several aspects. First is the study of the features of H. Skovoroda's creative heritage. Secondly, the identification of peculiarities of H. Skovoroda's historiosophical views in the context of his works. Third, to draw the conclusion about the little-known aspects of historiosophy in the works of H. Skovoroda. **Relevance of the study.** Due to the expansion of the field of historical research and the further necessity of creating theoretical knowledge, there is a need to research the insufficiently explored aspect of the work of H. Skovoroda – namely the interpretation of the historical process. **Scientific novelty:** The article for the first time explores the historiosophical views of H. Skovoroda. The main aspects of which are the attraction of views to ancient and early Christian philosophers, the presence of Neoplatonism, religiosity, and the gravitation to the Christian interpretation of history. **Source base:** Fundamental studies of G. Skovoroda's work are represented by the works of D. Chizhevsky, L. Ushkalov, V. Shinkaruk, M. Bartolini, V. Lisov, M. Popovych, V. Shayan, V. Gotsulyak, G. Khotkevych, Y. Pavlenko and others. **Research methods** are such as: analysis and synthesis, deduction and induction. **Conclusions.** The phenomenon of history for the wandering philosopher is ambiguous and non-linear. The relevance of the events of the past for H. Skovoroda is determined by the presence of revelations, which, unlike the material world, are eternal and unchanging. Full of Christian ideals it demonstrates the interpretation of history as a directed movement with the clear goal – the end of the world. However, the ultimate goal, according to the philosopher, is the spiritual self-knowledge of a person. The consequence of this knowledge is the formation of moral guidelines, according to which a person must live his life. As in Christianity, so in the work of H. Skovoroda, history has its end, but in the first case, it is a metaphysical idea, and the Ukrainian philosopher has a complete life-affirming moral position. The purpose of which is self-knowledge through the frame of the historical process, where the latter forms the moral and gross qualities of both the individual and the whole nation.

Keywords: *Hryhoriy Skovoroda, Historical knowledge, archetypes, symbols.*

Вступ. Багатогранність творчості Г. Сковороди важко переоцінити. Його ідеї вплинули на формування різних царин інтелектуальної діяльності, зокрема філософії, педагогіки, літератури, мистецтва та релігії. “У Сковороди, дійсно, не бракує теоретичної філософії – зауважує Д. Чижевський, – де в чому її проблеми освітлені дуже детально й уважно, але завершення системи його думок є безумовно релігійно-моральне”¹. Ядром інтелектуальних напрацювань українського філософа стала морально-вольова проблематика.

Історіографія питання. Спосіб, у який Г. Сковорода викладав свої філософські погляди, був неоднозначний: “Розчинивши філософію в життєвому чині, Сковорода не покладав занадто вже великої ваги на теоретичне оброблення, формальне усталення, систематизування своїх філософських ідей”². Для українського філософа виявом любові до мудрості було саме життя та спосіб, у який людина його проживає. “Життя є філософія і філософія є життя”³ – зазначав Д. Чижевський, характеризуючи творчість Г. Сковороди. Трактатування

філософії у формі морального імперативу життя було частково наслідуваним від античних мислителів, зокрема кініків, для яких воно ставало тією основою, на якій філософія себе найперспективніше виявляє. “Перше, основні шукання мислителя зосереджені не в сфері гносеології чи логіки, і навіть не в натурфілософії, а в філософії людини і його теоретичні здобутки слід шукати саме тут”⁴.

Центральна проблематика Г. Сковороди полягає в її соціально – антропологічній спрямованості. “У Сковороди на першому плані – людина, етико-гуманістичні проблеми”⁵. Однак, окрім приведення своєї філософії у відповідність до життя, у Г. Сковороди відсутня чітка термінологія, роль якої виконує символіка. “Кожен символ, – пише Д. Чижевський, – (як це було і в досократиків) не має у нього твердого, певного усталеного, різко обмеженого значіння, а має певну множинність значінь, межі значеності яких почасті суміжні одна з одною, почасті перехрещуються, почасті цілком ріжні...”⁶. Відсутність

¹ Chizhevsky D. I. *Filosofski tvory u chotyrok tomakh* [Philosophical works in four volumes], Kyiv: Smoloskyp, 2005, Vol. 1, P. 36 [in Ukrainian].

² Ibidem, P. 35.

³ Ibidem.

⁴ Shynkaruk V.I. *Filosofia Hryhoriia Skovorody* [Philosophy of Hryhoriy Skovoroda], Kyiv: “Naukova dumka”, 1972, P. 198 [in Ukrainian].

⁵ Ibidem, P. 121.

⁶ Chizhevsky D. I. *Filosofski tvory u chotyrok tomakh* [Philosophical works in four volumes], Kyiv: Smoloskyp, 2005, Vol. 1, P. 37 [in Ukrainian].

однозначної термінології призвела до відсутності чіткої однорідної філософської системи. Одні й ті ж самі терміни позначають різні аспекти філософії, відмінності між ними немає, чим і зумовлена неоднозначність теоретичних висновків. З іншого боку, це надає його світоглядним ідеям статусу “антропологічної істини”, тобто тієї, яка змінюється з плином часу. У цьому аспекті філософія життя Г. Сковороди намагається передати смисл життєвих дій людини у відповідності з духовно-вольовими якостями.

Для кращого розуміння феномену “історії” в творчості Г. Сковороди важливо тлумачити його символи згідно з поглядами самого мандрівного філософа. “Щоб правильно зрозуміти філософа, треба знайти його спосіб висловлювання”⁷. Основними способами висловлювань є широке застосування метафор, алегорій, символів та архетипів. Використання символічної та алегоричної мови у Г. Сковороди – методологічно обґрунтована світоглядна позиція, що формується через християнський дуалізм. “Всі слова є багатозначними, оскільки вони пов’язані з позначуваними ними предметами різними способами, різними видами відношень. Ці види відношень між словами і предметами, які вони позначають, читач може зрозуміти правильно або не правильно. Правильно зрозуміти – це значить вміти правильно пов’язати слова з тими предметами, з якими їх пов’язав той, хто пише. Не зрозуміти – значить не знати, з якими елементами дійсно пов’язане прочитане або почуте слово”⁸.

Одним із ключових підходів до тлумачення символів Г. Сковороди є антитетика, “себто стремління відкрити в дійсному бутті протилежні означення, “протириччя”⁹. Філософ намагається віднайти істину завдяки “відкриттю” протилежностей. “Найповніше розвинена антитетика “Єдиного”, яке є “можливість усього” і чиста реальність, причина і ціль, нерухоме і рухоме, повнота буття і одночасно – “небуття”, “ніщо”, бо воно не має ніяких певних, сталих ознак, ніякого конкретного змісту”¹⁰. Для українського мислителя єдність розкриває основу світу. З іншого боку, це зближує його світогляд із філософією Гегеля, для якого рушійною силою всього сутнього постає “єдність і боротьба протилежностей”.

Як зауважує Д. Чижевський, “Основна тема метафізики Сковороди теж антиномічна, – все в світі, на його думку, по природі подвійне. Сковорода, розглядаючи світ в цілому – цілокупність усього буття, а далі – обидва боки цієї єдності буття – матерію і Бога, відкриває усюди сполучення протилежностей”¹¹. Символізм Г. Сковороди спрямований на

антропологічний складник, а не на гносеологічний. Суперечність у Г. Сковороди виявляється не тільки у сфері логіки, але й в бутті як такому. “Для нього [Г. Сковороди] цілий світ наскрізь є просякнений антитезами”¹².

Оскільки Г. Сковорода був глибоким вірянином, це відобразилося на філософських засадах тлумачення історії. Д. Чижевський зазначав, що історія поставала у формі замкнутого циклу: “Колобігом є весь розвиток людської історії”¹³. Образ “кола” був центральний не тільки в історичному пізнанні, а й у всій інтелектуальній діяльності Г. Сковороди. “Образ кола колеса, кільця, кулі (що є і у Прокла, а натяки на нього вже є і в досократиків) є один із найцентрльніших”¹⁴. Двоїстість буття у творчості філософа фундаментальна, а отже історичний процес для Г. Сковороди поставав закріпленим образом, який у собі містить діалектичний розвиток. “Сковорода – один із найпізніших представників традицій античної та християнської “діалектичної” методи”¹⁵.

З іншого боку, Г. Сковорода поєднував часто непоєднані образи так: “факт використання образу Епікура як прообразу Христа цілком укладається в рамки ренесансної та барокової естетики, прийнятної для католицизму та українського православ’я”¹⁶. Життя людини постає “як шлях, яким згідно з християнством іде кожна окрема людина, – через смерть до життя, через вмирання до воскресіння”¹⁷.

Наслідуючи античну традицію пізнання, зокрема платонівську ідею анамнезису, дослідник філософії Г. Сковороди конкретизує головну думку: “Де твоя пам’ять? У тобі. Що вона пам’ятає? Усе”¹⁸.

Український філософ наслідував як античні основи філософії, так і погляди на історію. “В свідомості Сковороди чільне місце посідала мрія про щасливе життя людства. Це спонукало його думку звертатися до легенд про той золотий вік людства, який легенда приписує минулому, і до образу первісної людини, якій була чужа відданість злій волі”¹⁹. На думку філософа, первісні люди, жили в цілісності з природою та мали тільки добро в собі. І лише з плином часу людина деградувала та відійшла від Бога, заплутавшись у собі, що й породило її злу частину. “Подібним чином душа містить у собі спотворений –образ божественного: вона не є Бог, та все ж має здатність прийняти Його, долаючи відстань між стадією образу і стадією подоби через центротяжний рух, передбачений категорією духовного поступу”²⁰. В. Шаян зазначає: “Світ спить, простягнувшись, глибоким, непробудним сном, а настановки, що пасуть Воїна Божого, не тільки не

⁷ Shynkaruk V.I. *Filosofia Hryhoriia Skovorody ...*, op. cit., P. 187 [in Ukrainian].

⁸ *Ibidem*, P. 186.

⁹ Chizhevsky D. I. *Filosofski tvory u chotyrok tomakh* [Philosophical works in four volumes], Kyiv: Smoloskyp, 2005, Vol. 1, P. 38 [in Ukrainian].

¹⁰ *Ibidem*, P. 39.

¹¹ *Ibidem*, P. 44.

¹² *Ibidem*, P. 44.

¹³ Chizhevsky D. I. *Filosofski tvory u chotyrok tomakh ...*, op. cit., Vol. 1, P. 42 [in Ukrainian].

¹⁴ *Ibidem*, P. 43.

¹⁵ *Ibidem*, P. 43.

¹⁶ Popovych M. V. “Hryhoriia Skovoroda na tly filosofsko-relihiinykh rukhiv svoiei doby” [Gregory Skovoroda on the bodies of philosophical and religious movements of his time], *Naukovi zapysky*, Vol. 22, P. 94 [in Ukrainian].

¹⁷ Chizhevsky D. I. *Filosofski tvory u chotyrok tomakh ...*, op. cit., 5, Vol. 1, P. 49 [in Ukrainian].

¹⁸ *Ibidem*, P. 49.

¹⁹ Shynkaruk V.I. *Filosofia Hryhoriia Skovorody ...*, op. cit., P. 297 [in Ukrainian].

²⁰ Shayan V. *Vira predkiv nashykh* [Faith of our ancestors], Kanada, 1987, P. 497.

пробуджують його, а ще й до сну заколискують: “Спи, не бійся, місце безпечне, чого лякатись”²¹. Для мандрівного філософа історія людства – це віддалення від духовного та наближення до матеріального життя, яке є нічим іншим, як швидкоплинним, та таким, що не варте уваги. Підтвердженням цього є фрагмент дослідження М. Грація. “У віршованому творі, надісланому М. Ковалинському в жовтні 1762 р., поняття *quies* включено у ланцюг іменників, який містить *otiai suavisâpraçia*, в розумінні захисту від «хвиль» мирських турбот: «Atsecuraquies, atbonasanitas Mentiscompositæ dulciaqueotia [...] Αὐτάρκειαςολερ, suavisâpraçia (Vacatio ane goti js mundanis, cuior ponitur tumultus, aestus, negotiorumundæ)” (ПЗ II, 235). Отже, в одному семантичному середовищі опиняються терміни, які означають *здійснення руху створіння у напрямі до більш автентичного Буття [securaquies] inпроцесс[dulciaqueotia, suavisâpraçia]*, який має привести до уагеті в божественному “спочинку” [*quies*] завдяки правильному *modus vi ven di*, тобто позбавленому прагматичного вимір у *negotium*”²². Відсутність прагматичного модусу, на думку філософа, сприяє спрямованості особистості на божественний спочинок.

Духовне життя основне в існуванні як окремої людини, так і цілої нації. “Це, отже, – зазначає В. Шаян, – Великий Учитель цілої нації, один із тих, що творять її історію”²³. Мандрівний філософ не тільки усвідомлював доконечність духовного Відродження, а й сам його творив засобами інтелектуальної діяльності. “Більшість цих творів за своєю жанровою природою належать до так званих “Сократівських» діалогів”²⁴, – зауважує Л. Ушкалов. Неоднорідність філософування мандрівного філософа подекуди призводять до неоднозначних висновків у дослідників його творчості. “Прикметне для Сковороди органічне поєднання поезії, філософії, богослов’я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи – цілком протилежних, міркувань і присудів”²⁵.

З плином часу Г. Сковорода стали цікавити не тільки духовні практики, а й життєвий світ людини. “Треба виплекати в людині світосприймання, спрямоване на ці основні духовні цінності. Це основа творення характеру, основа виховання людини”²⁶. Первинність духовності над матеріальним повинні виховуватися з дитинства. “Сковорода надзвичайно високо цінує виховання, яке слідує природі й учителя як помічника природи. Але, за Сковородою, природа є Богом, то найголовніше для людини у навчанні –

пізнати себе, розкрити свою божественну природу”²⁷.

Духовність у Г. Сковороди тісно переплетена з моральною поведінкою людини. “Переміщення центру філософських пошуків з розробки морально-практичних принципів життєвої поведінки на розв’язання філософсько-етичних проблем”²⁸. Для Г. Сковороди основою людини, що відрізняє її від інших видів матерії, є духовність. “Поняття “природи людини” в етичному аспекті науки Сковороди в’яжеться нерозривно з поняттям «правдивого чоловіка, або “духовного чоловіка”»²⁹.

Морально-практичний вимір, представлений у Г. Сковороди, “в основі якого лежить бажання оволодіти світом, чи здобути владу над іншими людьми ціною зневажання моральних законів та принципів, приречена на невдачу”³⁰. Об’єднання нації, народу, етносу людства можливе лише навколо доброго, морально-вольового первня. Ідеалом цього є Царство Боже до якого спрямовується все людство. Людина як моральна істота може пришвидшити історичний хід людства завдяки самопізнанню, яке для мандрівного філософа визначалось як пізнання Бога. “Український філософ – зазначає Є. Скрипник, – розробив концепцію трієстого самопізнання, тобто себе як особи, як громадянина та власне людини”³¹.

Самопізнанням для Г. Сковороди є процесом, завдяки якому людина повинна творити своє щастя та історію. Адже все що потрібно для цього, перебуває в самій людині, її внутрішній світ настільки багатогранний, що потребує наукового вивчення не менше, ніж зовнішній природний світ. Понад те, звертання до внутрішнього світу Г. Сковорода вважає важливішим, ніж звернення до зовнішнього. “Г. Сковорода закликав людину увійти в себе, пізнати свою суть, а не тїнь, пізнати вічне в собі, не спочивати на лаврах досягнень, а безперервно працювати для того, щоб увінчати земне й дочасне – вічним нетлінним щастям”³². Життя, на думку філософа, призначене для пізнання вічних, справжніх ідей, а не матеріального, примарного світу.

Г. Сковорода наслідував ідею платонізму про двоїстість світу. Яка складається із речей та ідей: “Світу машину хоч видно, проте це – лиш сон і примара. Світу реальність завжди схована в назві його”³³. Це підтверджує думку про пріоритет духовного над матеріальним.

Бачення історичного процесу у Г. Сковороди перегукувалось із творчістю неоплатоніків: “Те “сьогодні” [*hodie*; день], яке може, за словами письменника, принести людині щастя, не є, звісно,

²¹ Shayan V. *Vira predkiv nashykh* [Faith of our ancestors], Kanada, 1987, P. 497 [in Ukrainian].

²² Bartolini M.G. “Know thyself” ..., op. cit., P. 128.

²³ Shayan V. *Vira predkiv nashykh* ..., op. cit., P. 498.

²⁴ Skovoroda Hryhoriy Povna akademichna zbirka tvoriv [Complete academic collection of works], Kharkiv: Maidan, 2016, P. 20 [in Ukrainian].

²⁵ Ibidem, P. 24.

²⁶ Shayan V. *Vira predkiv nashykh*..., op. cit., P. 497 [in Ukrainian].

²⁷ Shynkaruk V.I. *Filosofiiia Hryhoriia Skovorody* ..., op. cit., P. 187.

²⁸ Ibidem, P. 221.

²⁹ *Vira predkiv nashykh*..., op. cit., P. 497.

³⁰ Shynkaruk V. I. *Filosofiiya Hryhoriya Skovorody*..., op. cit., P. 298.

³¹ Skrypnyk Ye. “Hryhoriia Skovoroda – Ukrainskyi Sokrat” [Ukrainian Socrates], *Bukovynskyi zhurnal* [Bukovynian Journal], 2017, Vol. 3, P. 104 [in Ukrainian].

³² Hotsuliak V. “Rozvytok istorychnykh znan u druhii polovyni VIII st” [Development of historical knowledge in the other half of the 18th century], *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 2013, Vol. 6, P. 118 [in Ukrainian].

³³ Skovoroda H. “Povne akademichne zibrannya prats” ..., op. cit., P. 149.

відокремленою миттю, яка разом з безліччю земних миттєвостей утворює "гібридну" єдність історичного часу. Перед нами, навпаки, преображення природного часу через участь у христологічному взірці: як душа, що уподібнюється до Бога, він стає дзеркалом понад історичного часу, втрачаючи всі діалектичні зв'язки з іншими частинами діахронічного ланцюга, розтягуючись у *motus perennis*, який скасовує щоденне чергування *otium* і *negotium*"³⁴.

Акцентування на християнській топології часу хоч і яскраво представлена в творчості Г. Сковороди, проте зазнала певних змін. Однією з таких особливостей є фактор "сродної праці" в основі якої лежить твердження, що кожна людина має займатися тим, до чого в неї лежить душа. "Історично прогресивною стороною цього вчення була його антифеодальна, антистановна спрямованість. Воно наполягало на тому, щоб людина виконувала той чи інший вид праці залежно не від соціального стану чи прошарку, до якого вона належить, а до вродженої схильності і потреби виконувати саме цю, а не іншу працю"³⁵. Коли все суспільство буде жити згідно з цією настановою, то й настане нова епоха у розвитку суспільства. "Життя не є само по собі ні добрим ні злим, людина обдарована розумом і волею вибору між добром і злом"³⁶. Воля людини – це те, завдяки чому особистість може як пізнавати себе, тобто Бога, так і творити історію.

Український мислитель вбачав у сьогоденні наслідок вчорашніх дій, а в сьогоденні причини завтрашнього дня. "Якщо хтось бачить нині, той бачить і вчора, і одкровенням одного дня відкривається 1000 літ. Воно вміщується в одному дні, а день простягається на 1000 літ. Зрозумій вечір седмиці і побачиш ранок семи тисяч років. "І був вечір, і був ранок, а день один"³⁷. Для філософа одкровення одного дня є важливішим, ніж попередні роки, якщо вони ніяких одкровенень не містили в собі. Історичний процес тлумачиться у філософа неначе матриця, по якій людство відтворює свою історію: "тисяча однакових печаток міститься у одній такій же, а одна розходить на тисячу, і одна глиняна модель сховалась у десяти тисячах посудин. "Всі тим були..."³⁸. Кожна історична подія, на думку філософа, це лише відображення ідеальної людської божественної суті.

Філософія Сковороди має певну методологічну базу, на основі якої історію пізнавати: «минулі часи можна так само бачити, як і вчорашній день твого життя, а вчорашній день – як сьогоднішній минулий ранок, а ранок – як от пів години, які ми зараз проживаємо. Тим же оком, яким ти дивився на вчора, можна дивитися й на Авраамів час. Апостол Павло усі минулі роки заключає в слові "вчора", а теперішні в слові "сьогодні", а все будуче називає "віком"³⁹. Історію треба вивчати так, як вивчається біблійний період, і для Г. Сковороди немає між ними різниці. Якщо між ними немає великої відмінності, то з історії можна почерпнути таку кількість знань, як із Біблії, котра для українського філософа є основою основ завдяки багатогранності метафоричності її мови. Ю. Павленко зазначає: "Для Г. Сковороди ж це – "третій світ", світ символів, квінтесенцією якого виступає Біблія з її

незорим смисловим змістовним багатством, поданим нам у вигляді системи символів. Він, власне, і розкривається через інтерпретацію цих символів та їх структур, сказати б, архетипів культури"⁴⁰. У метафоричності слова Г. Сковорода вбачає універсальний спосіб пізнання як самого себе, так і вічних ідей, які на відміну від матеріальних речей є тим, за що людина має прожити своє життя.

Отже, спадщина Г. Сковороди є багатогранною, різновекторною, безсистемною структурою, де кожний наступний вектор формує нові незвідані грані пізнання.

Основними особливостями філософії Г. Сковороди є відсутність чіткої термінології, наявність великої кількості символів, наявність антропологічної істини, акцентування на духовному житті людини на протигагу її матеріальності. Буття постає дуалістичним, а як наслідок – наявність суперечностей. Форма подачі поглядів – діалогічна.

Феномен історії для мандрівного філософа постає неоднозначним і нелінійним. Актуальність подій минулого для Г. Сковороди зумовлюється наявністю в них одкровенень, які на відміну від матеріального світу є вічними та незмінними. Наповнення християнськими ідеалами демонструє тлумачення історії як спрямованого рух з чіткою метою, – кінцем світу. Проте кінцева мета, на думку філософа, полягає в духовному самопізнанні людини, наслідком якого має стати формування моральних настанов, згідно з якими людина повинна прожити життя. Як і в християнстві, так і в творчості Г. Сковороди історія має своє закінчення, проте в першому випадку це метафізична ідея, а в українського філософа цілком життєствердна моральна позиція, мета якої полягає в самопізнанні через призму історичного процесу, який формує морально-волові якості як окремої особистості, так і цілого народу.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з висвітленням ключових світоглядних елементів у творчості Г. Сковороди, які стосуються тлумачення ролі та місця людини у соціумі як невід'ємному складнику історичного процесу.

Рачук Святослав – аспірант кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Працює над кандидатською дисертацією на тему "Трансформація парадигм історичного пізнання: методологічний аспект". Коло наукових інтересів: Філософія та методологія історії, теорія історичного пізнання. Автор 6 наукових публікацій.

Rachuk Svyatoslav is a graduate student of the Department of Philosophy and Cultural Studies, Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych, currently working on his candidate thesis "Transformation of the paradigms of historical knowledge: methodological aspect". The research interests include philosophy and methodology of history, theory of historical knowledge. He is the author of 6 scientific publications.

Received: 12.05.2022

Advance Access Published: June, 2022

© S. Rachuk, 2022

³⁴ Bartolini M.G. "Piznai samoho sebe" ..., op. cit., P. 132

³⁵ Shynkaruk V. I. Filosofiya Hryhoriya Skovorody..., op. cit., P. 118.

³⁶ Ibidem, P. 299.

³⁷ Hryhoriy Savych Skovoroda [Hryhoriy Skovoroda Works], Tvory u dvokh tomakh, Kyjiv, AT "Oberehy", 1994, P. 310 [in Ukrainian].

³⁸ Ibidem, P. 310.

³⁹ Hotkevich G. Hryhoriy Skovoroda [Hryhoriy Skovoroda], Kharkiv : Soiuz, 1920, P. 69 [in Ukrainian].

⁴⁰ Pavlenko Y. V. "Symvolichnyi svit yak realnist u Hryhoriia Skovorody ta v filosofii XX stolittia" [The symbolic world as a reality in Hryhoriy Skovoroda and in the philosophy of the twentieth century], *Naukovi zapysky* [Scientific papers], Vol. 18, P. 93 [in Ukrainian].